

فلسفه اسلامی در آسیای جنوب شرقی

زیلان موریس

ترجمه: کالج اسلامی جاکارتا

چکیده:

از نظر نویسنده این مقاله، طی دو قرن (از قرن نهم تا قرن یازدهم هجری قمری) جریان پرشور اسلامی شدن مجمع الجزایر اندونزی با ورود اندیشه‌های مربوط به الهیات عقلانی، ما بعد الطبیعه و تصور فیه وقوع پیوست.

در این بین تصوف نقشی اساسی داشت و مکتوبات دینی بیشتر با مذاق صوفیانه تولید می‌شد و دو مکتب فکری عمده یعنی تعالیم وجودیه و صوفیان راست کیش در آن دیار پدید آمدند.

صرف نظر از این دو جریان بزرگ بومی و فکری یاد شده در نوشتار پیش رو، از ترجمه مکتوبات فراوان نظری صوفیانه و کلامی که بر دیدگاه دینی و فلسفی آنان تأثیر فراوان داشته، در این مقاله یاد می‌گردد.

در باب اندیشه اسلامی معاصر، نویسنده به روشنفکر مالایی مشهور محمد نقیب العطاس که آثارش ترویج دهنده عرفان و تصوف کهن منطقه است، اشارتی با ارزش می‌کند.

کلید واژه گان: فلسفه اسلامی، آسیای جنوب شرقی، تصوف، الهیات

عقلانی

امروزه تقریباً ۲۰۰ میلیون مسلمان در آسیای جنوب شرقی - منطقه‌ای که از جنوب تایلند و مالزی، سنگاپور، برونئی و اندونزی تا جنوب فیلیپین امتداد می‌یابد - زندگی می‌کنند. مالایها گروه قومی غالب جمعیت مسلمان در این بخش از جهان را تشکیل می‌دهند.

به علت نبودن اسناد و داده‌های تاریخی، تاریخ دقیق معرفی اسلام به آسیای جنوب شرقی، یا به‌گونه‌ای مشخص‌تر به مجمع‌الجزایر مالایی - اندونزی، و مکان اصلی مسلمانانی که دین اسلام را به این منطقه آوردند به‌طور یقینی معلوم نیست. در نتیجه نظریات متعددی در باب این هر دو وجود دارد.^۱ با این همه روشن است که در قرن هفتم هجری / سیزدهم میلادی در شمال سوماترا^۲ و در قرن هشتم / چهاردهم در ترنگانو واقع در ساحل شمال شرقی مالزی^۳ مسلمانان قطعاً حضور داشته‌اند. در ۱۴۱۴ میلادی، حاکم مالاکا اسلام آورد و مالاکا از آن پس، تا فتح آن به‌دست پرتغالیان در ۱۵۱۱، به پاسایی در شمال سوماترا پیوست تا مرکزی مهم برای آموختن و تبلیغ دین اسلام در سراسر مجمع‌الجزایر مالایی - اندونزی شود. پس از سقوط مالاکا، مسلمانان مرکز خود را به آچه منتقل ساختند و آنجا نیز همچون پاسایی و مالاکا خیلی زود مرکزی مهم برای تجارت جهانی و نیز اسلام شد.^۴

دورهٔ میان قرن نهم / شانزدهم و یازدهم / هفدهم شاهد جریان پرشور اسلامی‌سازی مجمع‌الجزایر مالایی - اندونزی بود، و تعداد بسیار زیاد آثار به‌وجود آمده به زبان مالایی در باب موضوعات گوناگون دینی همچون شریعت، فقه، علم کلام، و تصوف این امر را

* مشخصات کتابشناختی مقاله حاضر به قرار زیر است:

History of Islamic Philosophy, ed; Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman Part ۲, PP. ۱۱۳-۴۰.

۱. برای بحثی جامع در باب این موضوع، بنگرید به:

G. W. Drews (۱۹۶۸): ۴۳۳-۵۹۰.

۲. براساس گاهشماری مالایی، اسلام به نقطهٔ شمالی سوماترا در حدود ۱۱۱۲/۵۰۶ به‌وسیلهٔ یک مبلغ عرب به نام شیخ عبدالله عارف معرفی شد، و در زمان یوهان شاه نخستین سلطان منطقه (سال ۱۲۰۴/۶۰۱) استقرار یافت. به علاوه، مارکوپولو که در سال ۱۲۹۲ میلادی از شمال سوماترا بازدید می‌کرد دید که ساکنان آنجا مسلمان بودند.

S. M. N. al-Attas (۱۹۶۹): ۱۱

۳. یک سنگ‌نوشته با تاریخ ۱۳۰۲/۷۰۲ در کوالا برنگ کشف شد که استقرار مسلمانان در منطقه را نشان می‌دهد.

بنگرید به:

H. S. Paterson (۱۹۲۴): ۲۵۲-۸

۴. در آسیای جنوب شرقی، اسلام از طریق مجرای تجارت و فعالیت‌های تبلیغی وارد شد و ارتباطی نزدیک میان صلاح اقتصادی و قدرت و دستاوردهای دینی وجود داشت.

به‌خوبی میرهن می‌سازد.^۱ جریان عظیم اسلامی‌سازی که در طی این دو قرن رخ داد مستقیماً به حضور و فعالیت برخی از علما (از مکّه، یمن، و گجرات) در آچه مربوط است.^۲ این علما نه‌تنها متون اسلامی مهم را از سرزمینهای خویش با خود آوردند، بلکه مباحثی درباب کلام، مابعدالطبیعه، و تصوف نیز ترتیب داده و این علوم را آموزش دادند. فعالیتها و مباحث عقلی آنان تأثیری فوق‌العاده بر جمعیت مسلمان محلی گذاشت و سبب به‌وجود آمدن تعداد زیادی از مکتوبات درباب موضوعات مربوط به الهیات عقلانی، مابعدالطبیعه و تصوف شد. از جمله بهترین نمونه‌های این مکتوبات و عمیقترین و فلسفی‌ترین آنها می‌توان به آثار حمزه فسوری (م. ۱۰۰۰/۱۶۰۰) شاعر و فیلسوف، شمس‌الدین السوماترانی (م. ۱۰۴۰/۱۶۳۰) شیخ صوفی، نورالدین الرانیری (م. ۱۰۷۷/۱۶۶۶) صوفی و عالم، و عبدالرئوف سینگلی (م. ۱۱۰۴/۱۶۹۳) که از صوفیان و اولیا شمرده می‌شد اشاره کرد.^۳

در نتیجه این واقعیت که تصوف نقشی اساسی در اسلامی‌سازی مجمع‌الجزایر مالایی - اندونزی ایفا کرد، همراه با استعداد ذاتی مالایی‌ها که بیشتر زاهدند تا فیلسوف، در میان مسلمانان آسیای جنوب شرقی فلسفه یا حکمتی متمایز آنچنانکه مثلاً در ایران یا اندلس یافت می‌شود گسترش نیافت.^۴ تأملات فلسفی درباب ذات واقعیت، طبیعت و سرنوشت انسانها، سرچشمه و ساختار جهان و اخلاق را مثلاً می‌توان به‌طور عمده در

۱. از جمله این آثار، موضوعی است که به عنوان «فرهنگ کتاب» بدان اشاره می‌شود. اینها رساله‌هایی منظم و عالمانه هستند که به زبان مالایی درباب فقه، کلام، و تصوف نوشته شده‌اند و از منابع عربی و تا حدی کمتر از منابع فارسی گرفته شده‌اند. از طریق این نوع آثار است که مالایی، که پیش از آن زبانی فاقد مفاهیم انتزاعی فلسفی و واژگان فنی در زمینه‌هایی همچون فقه و کلام بود، به زبانی توانا برای بیان و انتقال مفاهیم و نظریات عمیق و انتزاعی تبدیل شد تا زبان فرهنگی و عقلانی اسلام در منطقه گردد. بنگرید به:

R. O. Winstedt (۱۹۵۸): ۱۱۳-۲۶; also V. I. Braginsky (Leiden, ۱۹۷۳): ۲۹-۴۳.

۲. برای نامهای علما و متونی که با خود آوردند و فعالیتها و علایق آنان بنگرید به:

R. Winstedt (۱۹۵۸): ۱۱۲-۱۳.

۳. چندین بررسی مهم، عمدتاً به شکل رساله‌های دکتری ارائه شده به دانشگاه لیدن در هلند، درباب این شخصیتها به‌عمل آمده است. مثلاً بنگرید به:

D. A. Rinkes, *Abdoerraof van singkel* (۱۹۰۹), J. Doorenbos, *De Geschriften van Hamzah Pansoeri* (۱۹۳۳), C van Nieuwenhuijze, *Shamsu'l-Din Van Pasai* (۱۹۴۵); also S. al-Attas (۱۹۷۰).

۴. در دوران پیش از ورود اسلام به این منطقه که مالایی‌ها پیرو هندوئیسم و بعدها بودیسم بودند ابعاد بیشتر عقلانی و فلسفی این ادیان به سود جنبه اساطیری آن نادیده گرفته شده بود. مثلاً ترجمه‌های فراوان مالایی آثار رمانتیک و اسطوره‌ای دین هندو همچون مهابهارات و رامایانا و به‌ندرت اوپانیشادها یا آثار فلسفی مهم هندویی وجود دارد. در مورد بودیسم نیز در میان مالایی‌های منطقه هیچ متفکر یا فیلسوف دارای اثر مکتوب درباب فلسفه بودایی ظهور نکرده، گرچه در قرن چهارم/دهم و پنجم/یازدهم، سوماترا مرکز مهمی برای بودیسم بوده است. بنگرید به:

al-Attas (۱۹۶۹): ۲-۱۰ نیز S. T. Alisjahbana (۱۹۶۶ a and b).

مکتوبات صوفی‌ها - سالکان معرفه الله - یافت.

مابعدالطبیعه، کیهان‌شناسی، و معرفت‌شناسی را می‌توان سازنده جنبه آموزه‌ای یا نظری تصوف و اخلاق، یا به‌گونه مشخصتر، اخلاق روحانی و روانشناسی را بعد عملی آن تلقی کرد. بدینسان بحثهای بعدی فلسفی در آسیای جنوب شرقی اسلامی عمدتاً بر بحث و بررسی موضوعات مهم فلسفی متمرکز است و در آثار صوفیان مجمع‌الجزایر مالایی - اندونزی، به‌خصوص در طی قرن یازدهم/ هفدهم که در آن برخی از برجسته‌ترین مکتوبات دینی این منطقه به‌وجود آمده، یافت می‌شود.

در قرن یازدهم/ هفدهم در آچه گروهی از صوفیان مالایی شکوفا شدند که عموماً وجودیه خوانده می‌شدند و وحدت وجود ابن عربی و نظریه انسان کامل عبدالکریم جیلی را پذیرفته بودند.^۱ شخصیت‌های برجسته و بزرگترین نمایندگان وجودیه، حمزه فنسوری و شمس‌الدین السوماترانی بوده‌اند. در مقابل تعالیم وجودیه، صوفیان و علمای راست کیش‌تر بودند که مهمترین و تأثیرگذارترینشان نورالدین رانیری است که آن دو را زندیق تلقی می‌کرد.^۲ در آثار عرفانی حمزه فنسوری و شمس‌الدین السوماترانی و مجادلات نورالدین رانیری که برضد آن دو است برخی از عمیقترین تبیینها و توضیحات مباحث مهم فلسفی همچون ماهیت خداوند - ذات، اسماء و صفات و افعال حضرتش - و ارتباط او با خلقت یا جهان، ماهیت جهان (که آیا ازلی است یا مخلوق؟)، امکان، حد و مرز معرفت انسان نسبت به خدا و «عالم غیب» ماهیت نفس انسان و مسائل مربوط به جاودانگی، رستگاری، و کمال را می‌یابیم.^۳

فنسوری به عنوان پیشگامترین شاعر صوفی مالایی^۴ و نخستین کسی که آثار منظّم به زبان ملایو نوشت، در آثار منشور خود همچون شراب العاشقین و اسرارالعارفین دیدگاههایش درباب صفات خدا و ارتباط آنها با ذات الهی، تجلی ذات غیرمشوب خدا در مراتب یا سطوح مختلف، تعیین، و ارتباط میان خدا و جهان مخلوق را مورد بررسی قرار می‌دهد.

۱. درباب وجودیه و دیدگاههای آنان، بنگرید به:

Johns (۱۹۵۷)

۲. رانیری دو اثر مهم به نامهای *حجه الصدیق لدفع الزندیق* و *تبیان فی معرفه الایمان* نوشت تا تعالیم وجودیه را به طور عام و حمزه فنسوری به‌طور خاص را ابطال کند. برای بحثی جامع درباب ابطالهای رانیری، بنگرید به: al-Attas (۱۹۶۶)

۳. برای ترجمه مالایی و انگلیسی این آثار، بنگرید به:

۲: al-attas (۱۹۷۰)

۴. حمزه فنسوری به دلیل اشعار عارفانه خود که بسیار زیبا و قوی هستند معروف است. بنگرید به:

Winstedt (۱۹۵۸): ۱۵۰-۶; also G. W. J. Drewes and L. F. Brakel (۱۹۸۶).

بحث فنسوری درباب عدم تعین ذات الهی که ورای ادراک و سخن است، تجلی ذات خداوند در قوس نزول در پنج مرتبه تعین، و وحدت وجود جهان و وجود خداوند، تأثیر انکارناپذیر اندیشه مابعدالطبیعی ابن عربی را آشکار می‌سازد.

یکی دیگر از نمایندگان اصلی تعلیم وجودیه شمس‌الدین السوماترانی بود. او هم شیخ‌الاسلام آنچه و هم معلم معنوی سلطان آنچه در زمان سلطان اسکندر مودا (م. ۱۶۳۶) بود. السوماترانی در همان راستای آموزه‌های فنسوری می‌نوشت و مهمترین مفسر آثار او بود. در نورالدقائق، که نخستین بخش یک قسمت از اثر فلسفی السوماترانی است که باقی‌مانده است^۱، او آموزه هفت درجه وجود - از ذات خداوند که مطلقاً نامتعین است تا عالم اجسام که مشخصه مکتب وجودیه است - و آموزه باطنی انسان کامل را تبیین می‌کند. السوماترانی به پیروی از عبدالکریم جیلی، انسان کامل را به‌عنوان تجلی اصلی و وجوداً قابل درک یا مظهر تجلی اسماء و صفات خداوند تلقی می‌کند. آموزه انسان کامل، پایه مابعدالطبیعی فهم حدیث معروف حضرت محمد(ص) را که: «هرکس خود را بشناسد پروردگار خویش را شناخته است» فراهم می‌سازد.

تأثیرگذارترین و آشتی‌ناپذیرترین منتقد وجودیه و به طور مشخص تعلیم فنسوری و السوماترانی، که باعث شد بسیاری از آثار این مکتب سوزانده شود و برخی از افراد معتقد بدان تحت تعقیب قرار گیرند، نورالدین رانیری صوفی و عالم راست‌کیش بود. او با تعلیم وجودیه در بسیاری از زمینه‌ها به ضدیت برخاست. با این حال بنیادی‌ترین مسأله مورد اختلاف میان آنان، آموزه وحدت وجود خداوند و جهان بود که مشخصه عمده دیدگاه وجودیه است.

رانیری در حجه الصدیق لدفع الزندق تعلیم وجودیه، مخصوصاً تعلیم فنسوری و السوماترانی درباب ارتباط میان خداوند و جهان را مورد انتقاد (گرچه در برخی موارد به‌طور غیردقیق)^۲ قرار می‌دهد. براساس فهم رانیری، یگانه دانستن وجود جهان با وجود خداوند فنسوری به همه خداانگاری می‌انجامد که مخالف تعلیم اسلام است. به‌نظر رانیری، باید میان وجود امکانی جهان و وجود واجبی خداوند تمایزی مشخص قائل شد. او می‌گوید این اظهار که وجود امکانی جهان نهایتاً به وجود خداوند می‌انجامد منطقی است متضمن این است که وجود خداوند مجموعاً در وجود جهان کامن (= پنهان و مکنون) است و نتیجتاً به نفی تعالی خداوند و اثبات ماهیتی ضروری و ازلی برای وجود جهان

۱. Winstedt (۱۹۵۸): ۱۱۹.

۲. درباب برخی از خطاها و بی‌دقتی‌های رانیری در مورد فهم تعلیم مابعدالطبیعی فنسوری، بنگرید به: al-Attas (۱۹۶۶): chapter ۳.

منجر می‌شود.

رانیری علاوه بر آثار جدلی و بحثی خود متون مهمی در باب تصوف نوشت، همچون اثر مشهور بستان السلاطین که اثری جامع و مشتمل بر هفت کتاب است که نخستین کتاب آن به خلقت آسمان و زمین می‌پردازد.

در جهان اسلامی مالایی، جدا از مکتوبات نظری صوفیان که در بالا بدانها اشاره شد، اشاره به برخی از ترجمه‌ها، تفاسیر، و اقتباسات مالایی آثار مهم صوفیانه و کلامی - که در میان مالایی‌ها به‌گونه‌ای وسیع توزیع شده و تأثیر فراوانی بر دیدگاه دینی و فلسفی آنان داشته است - نیز دارای اهمیت فلسفی است. مثالهای قابل ذکر چنین آثار عبارتند از متن فارسی تاج السلاطین^۱ که در اوایل قرن یازدهم/ هفدهم به مالایی ترجمه شد و در میان دیگر مباحث خود به ماهیت خدا، انسان، و جهان به‌عنوان تجلی کانونی اسماء و صفات خداوند پرداخته؛ ترجمه مالایی شرح العقاید النسفیة^۲ که شرح مشهور سعدالدین التفتازانی (م. ۱۳۸۸/۷۹۱) بر عقاید ابوحفص نجم‌الدین النسفی (م. ۵۳۷/۱۱۴۲) و رساله‌ای جامع در باب بخشهای عقاید اسلامی است؛ سیر السالکین الی عبادہ رب العابدین^۳ عبدالصمد پالیمبانی (م. ۱۱۹۰/۱۷۷۶) که ترجمه و تفسیر تلخیص شدهٔ احیاء علوم الدین ابو حامد الغزالی است؛ منهج العابدین الی جنه رب العالمین^۴ از داوود بن عبدالله پتانی که ترجمهٔ گزینشی مالایی احیاء کتاب الاسرار و کتاب القربان الی الله است؛ ترجمه و تفسیر مالایی کتاب الحکم^۵ باطنی‌گرای شاذلی شیخ ابن عطاء الله الاسکندری؛ و اثر عرفانی کمس فخرالدین پالیمبانی به‌نام المختصر^۶ که ترجمهٔ تلخیصی و گزینشی رسالهٔ ولی الرسلان دمشقی در باب توحید موسوم به الرساله فی التوحید است.

قرن دوازدهم/ هجدهم شاهد کاهش تدریجی آثار در باب تصوف، به‌خصوص آثاری با ماهیت مابعدالطبیعی، بود و این موقعیت در تمامی قرن سیزدهم/ نوزدهم نیز ادامه داشت. در قرن چهاردهم/ بیستم با ظهور اسلام در زندگی عمومی در اندونزی و مالزی^۷

۱. Winstedt (۱۹۵۸): ۱۶-۱۱۴.

۲. al-Attas (۱۹۸۸).

۳. P. Voorhoeve (۱۹۶۰): ۹۲.

۴. Winstedt (۱۹۸۱): ۱۲۶.

۵. R. L. Archer (۱۹۳۷).

۶. A. H. Johns (۱۹۸۰): ۱۷۳

۷. بنگرید به:

J. Esposito (۱۹۸۷): Introduction

افزایشی رو به رشد، در نوشتارها درباب اسلام به‌طور عام و درباب تصوف به‌طور خاص وجود داشته است.

در میان روشنفکران معاصر مالایی، شخصیتی که به دلیل آثار و مساهمت با ارزشش درباب موضوعات مهم فلسفی قابل ذکر است سیدمحمد نقیب العطاس است. العطاس که بنیانگذار و مدیر مؤسسه بین‌المللی اندیشه و تمدن اسلامی در کوالالامپور - مالزی، مبتنی بر اصول و مفاهیم معارف و تعلیم و تربیت اسلامی است آثار بیشماری درباب اسلام و تصوف در جهان مالایی نوشته است، همچون مهمترین اثرش عرفان حمزه فسنوری و قدیمیترین دستنوشته شناخته شده مالایی: ترجمه مالایی العقاید النسفیة در قرن شانزدهم.

همچون بسیاری از دیگر متفکران اسلامی قرن چهاردهم/ بیستم، دو دلمشغولی اصلی را می‌توان در آثار العطاس تمیز داد: یکی نقد مدرنیسم و سکولاریزه کردن و تأثیر و آثار منفی آن بر زندگانی مسلمانان و مؤسسات اسلامی، و دیگری نمایش و عرضه مجدد فهم اسلامی و پرداختن به جنبه‌های بنیادین زندگی و تمدن بشر همچون دین، معرفت و تعلیم و تربیت، و اخلاق. العطاس در کتاب اسلام و سکولاریسم به مشکل سکولاریزه کردن و تأثیر خردکننده آن بر جهان‌بینی اسلامی که مبتنی بر آموزه اصلی توحید است و بر ارزشها و اصول اسلامی در حوزه‌های مهمی همچون تعلیم و تربیت و اخلاق می‌پردازد. رساله او درباب اسلام: مفهوم دین و بنیاد اخلاق به مفهوم اسلامی دین و تأثیرات آن بر زندگی اخلاقی و فهم اسلامی مفاهیمی همچون آزادی و مسئولیت، نظم و عدالت در سطح فردی و اجتماعی، و معرفت و رستگاری می‌پردازد. العطاس در سالهای اخیر آثار بسیاری درباب موضوعات خاص فلسفی همچون معنا و تجربه سعادت در اسلام، ماهیت انسان و روانشناسی نفس انسانی، درباب ماهیت و وجود: طرح کلی ساختار اساسی واقعیت در مابعدالطبیعه اسلامی، و اسلام و فلسفه علم به‌وجود آورده است.

به عنوان نتیجه می‌توان اظهار داشت که اندیشه فلسفی اسلامی در آسیای جنوب شرقی با تصوف و کلام کاملاً مرتبط است و رشد آن از هنگام روند شدید اسلامی‌سازی مجمع‌الجزایر مالایی - اندونزی در قرن دهم/ شانزدهم نه‌تنها منابع و موقعیت خاص مالایی‌ها و فهم و تفسیر آنان از دین اسلام را نشان می‌دهد، بلکه انواع تماسها و ارتباطاتی را که آنان با مسلمانان در دیگر بخشهای جهان اسلام، و به‌طور مشخص در خاورمیانه و هند، و گونه‌های آثاری که به آنان رسیده و بر زندگی عقلانی و دینی آنان تأثیر گذارده است را نیز منعکس می‌سازد.

- al-Attas, S. M. N. (۱۹۶۶) *Raniri and the Wujudiyah of the ۱۷th Century Aceh, Monographs of the Malaysian Branch Royal Asiatic Society.*
- , (۱۹۶۹) *Preliminary Statement on a General Theory of the Islamization of the Malay- Indonesian Archipelago* (Kuala Lumpur).
- , (۱۹۷۶) *The Mysticism of Hamzah Fansuri* (Kuala Lumpur).
- (۱۹۷۸) *Islam and Secularism* (Kuala Lumpur).
- (۱۹۸۸) *The Oldest Known Malay Manuscript: A ۱۷th Century Malay Translation of the Aqa id of al-Nasafi* (Kuala Lumpur).
- (۱۹۹۲) *Islam: the concepts of Religion and the Foundations of Ethics and Morlity* (Kuala Lumpur).
- Alisjahbana, S. T. (۱۹۶۶a) *Values as Integrating Forces in Personality, Society and Culture* (Kuala Lumpur).
- , (۱۹۶۶b) *Indonesian's Social and Cultural Revolution* (Kuala Lumpur).
- Archer, R. L. (۱۹۳۷) *Muhammadan Mysticism in Sumatra, Journal of the Malayan Branch Royal Asiatic Society*, ۱۰(۲).
- Braginsky, V. I. (۱۹۷۳) *The System of Classical Malay Literature* (Leiden).
- Drewes, G. W. J. (۱۹۶۸) *New Light on the Coming of Islam to Indonesia?, Bijdragen tot de Taal-, Land-en Volkenkunde, Deel ۱۲۴.*
- Drewes G. W. J. and Brakel, L. F. (۱۹۸۶), *The Poems of Hamzah Fansuri* (Dordrecht).
- Esposino, J. (ed) (۱۹۸۷) *Islam in Asia* (Oxford).
- Johns, A. H. (۱۹۵۷) *Malay Sufism, Journal of the Malayan Branch Royal Asiatic Society*, ۳(۲).
- , (۱۹۸۰) *From Coastal Settlement to Islamic City: Islamization in Sumatra, The Malay Peninsula and Java, in J. J. Fox, (ed.) Indonesia: the Making of a Culture* (Canberra).
- Paterson, H. S. (۱۹۲۴) *An Early Inscription from Trengganu, Journal of the Malayan Branch Royal Asiatic Society*, ۲(۳).
- Voorhoeve, P. (۱۹۶۰) *Abd al- Samad al-Palimbani. Encyclopedia of Islam*, ۱ (Leiden).
- Winstedt, R. O. (۱۹۵۸) *A History of Classical Malay Literature, Journal of the Malayan Branch Royal Asiatic Society*, ۳۱(۳).